

واکاوی معیارهای مطلوبیت در فضاهای جمعی اصفهان عصر صفوی

نمونه موردی: فضاهای جمعی بافت تاریخی اصفهان*

بابک برخوردار

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

لیلا زارع**

گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سیدمصطفی مختاباد امرئی

گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۲۹

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۲۹

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۵

چکیده | فضاهای جمعی امروزه به مفردی از زیست ماشینی، سرعت بالا و جهان مملو از کار و فعالیت شهرهای جهان بدل شده است. ظرفیت بالای این فضاها برای جذب شهروندان و گردشگران، افزایش سطح مشارکت و سرزندگی شهرها در کنار تأثیر بر بافت شهری پیرامونی در بسیاری از نمونه‌های موفق جهانی ثابت شده است، تا جایی که بسیاری از متخصصان، حرفه‌مندان و مدیران شهری در سال‌های اخیر به لزوم ساخت، بازآفرینی و تجهیز شهرهای ایران به این دسته از فضاها تأکید داشته‌اند.

پژوهش حاضر در تلاش بوده است تا با ارزیابی فضاهای جمعی موجود در بافت تاریخی اصفهان، به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی و کهن ایران در زمان رونق یکی از حکومت‌هایی که در شهرسازی اهتمام می‌ورزد، نقاط ضعف و قدرت این گونه فضاها را بررسی نماید.

در این پژوهش درگام نخست به تعریف فضای شهری، فضای عمومی، فضای جمعی، حضور این فضا در بافت تاریخی و تشریح فضاهای جمعی بافت اصفهان صفوی پرداخته شده است. پس از آن ابتدا با جمع‌بندی نظرات متخصصان در تعریف فضای جمعی، فضاهای جمعی شاخص اصفهان مورد ارزیابی قرار گرفته و در گام بعد از نخبگان این حوزه در تبیین مؤلفه‌های ارزیابی و برگزاری آزمون نظرسنجی کمک گرفته شد و میزان تفوق این فضاها مورد ارزیابی قرار گرفت تا در نهایت مدل دقیق‌تری از معیارهای مطلوبیت فضای جمعی بافت تاریخی پیشنهاد شود.

واژگان کلیدی | فضای شهری، فضای عمومی، فضای جمعی، بافت تاریخی، اصفهان.

برای تحقق و تقویت حیات مدنی هستند. زندگی جمعی در شهر امروز به‌طور تصادفی و در حاشیه عملکردهای مختلف شهر صورت می‌گیرد (منصوری، ۱۳۸۰).

ساخت فضاهای جمعی به‌شکل پلازاها، پارک‌ها، بازارهای بزرگ، خیابان‌های توریستی و میدانی بزرگ در کشورهای اروپایی و آمریکای شمالی در سده اخیر به حضور، سرزندگی و تعلق مردم به شهرها، همچنین جذب گردشگر و در نتیجه حفظ و

مقدمه | ضعف ساختار معاصر شهرهای ایران در فراهم‌آوردن فضایی برای گردهم‌آیی طبیعی مردم و عدم تولید فضاهای عمومی به‌منظور افزایش حضور مردم شاخصه‌های اجتماع پذیری شهرهای ایران را در وضعیت ضعیفی نگاه داشته است.

جمع شهرهای امروز ایران، با اندوه فراوان، فاقد فضاهای جمعی

**نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۴۴۰۱۱۸۳، Zare@wtiau.ac.ir

ورودی‌ها، فضاهای ورودی و پل‌ها و بررسی آنها در شهرهای گوناگون ایران می‌پردازد.

محمودی و چلگویی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «ارزیابی مؤلفه‌های کیفیت فضای شهری بر میزان مطلوبیت مسیرهای پیاده‌گردشگری، موردپژوهی: اولویت‌بندی مسیرهای گردشگری پیاده در شهر اصفهان» مسیرهای پیاده شهر اصفهان را بر مبنای مطلوبیت فضاهای عمومی اولویت‌بندی کرده‌اند.

شجاعی و پرتویی (۱۳۹۴) در مقاله «عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقای اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس‌های مختلف شهر تهران، نمونه موردی: فضاهای عمومی دو محله و یک ناحیه در منطقه ۷ تهران» عوامل مؤثر در ایجاد و ارتقای اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی را با در نظر گرفتن مقیاس‌های مختلف فضاهای عمومی در شهر تهران تبیین کرده‌اند.

در نزدیک‌ترین پژوهش صورت‌گرفته به این تحقیق، رنجبر، آرزم، و کازانواس (۱۳۹۸) در «کندوکاوی در ماهیت دگرگونی فضاهای شهری در شهرهای تاریخی ایران، مورد مطالعه: شهر اصفهان» به مهم‌ترین نیروهای مؤثر در تغییر فضاهای شهری اشاره می‌کنند که عبارت‌اند از حکومت، دولت، مردم، رویداد، فناوری، محیط و زمان. همچنین براساس تحلیل دگرگونی‌های کلان ساختار اصفهان، چنین برداشت می‌شود که تحول اصفهان از تغییرات در کلیت شهر از مرکز شهر به قطب‌های توسعه فضاهای شهری در خارج از شهر منتقل شده که سبب شکل‌گیری دو نیروی متقابل بر دگرگونی کلیت شهر شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. به دلیل توصیف و دسته‌بندی فضای شهری، فضای عمومی و فضای جمعی در دسته پژوهش‌های توصیفی قرار می‌گیرد و به علت بررسی پارامترهای مؤثر در ارزیابی فضاهای جمعی بافت تاریخی و تحلیل آنها، در بخش‌هایی از تحقیق از روش تحلیلی استفاده شده است.

در بخش ارزیابی فضاهای جمعی موجود در بافت تاریخی اصفهان یعنی مطالعه موردی از روش میدانی استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این روش ارزیابی معیارها و تهیه پرسشنامه از نخبگان حوزه معماری و شهرسازی بوده است. پرسشنامه به نحوی تنظیم شده که در جهت سنجش معیارها و زیرمعیارهای پارامترهای کالبدی، کارکردی و فرهنگی در فضاهای عمومی و ارزیابی این فضاها باشد. مشاهده و ارزیابی فضا توسط پژوهشگران در چند نوبت در ساعات مختلف روز جهت امتیازدهی مجزا به پرسش‌های مطرح‌شده در پرسشنامه انجام پذیرفته است.

برای تحلیل آزمون پرسشنامه از روش تحلیل رضایت-اهمیت^۱

بروز فرهنگ هر منطقه کمک شایان توجهی کرده است، اما در ایران معاصر کشمکش بر سر چگونگی تحقق این فضاها، با وجود فرهنگ و تمدن عظیم و شکوهمند گذشته، به وضعی پیچیده بدل شده است.

به عبارتی می‌توان گفت ایران، در مواجهه با این موضوع، در برزخی بین بومی‌ماندن و جهانی‌شدن و در برزخی بین سنت و مدرنیته به سر می‌برد، درحالی‌که هنوز بسیاری افراد درک و تصور روشنی از این مفاهیم ندارند و این مسئله باعث شده که نه فرهنگ ایرانی در روندی نامنقطع استمرار یابد و نه دیگر فرهنگ‌ها به‌طور کامل شناخته شوند (صارمی و علی اصل، ۱۳۹۵، ۹۹).

پرسش تحقیق

با نگاه به نمونه‌های موجود فضاهای جمعی ایران، این موضوع به ذهن متبادر می‌شود که بخش قابل توجهی از این فضاها مربوط به قرون و اعصار گذشته و بافت‌های تاریخی شهرهای ایران است. فضاهای قدیمی و تاریخی شهرهای کهن ایران با داشتن عناصر کالبدی ویژه و منحصر به فرد، که از تاریخ و هویت پیشین به جای مانده است، متعلق به مردم آن کشور هستند. این فضاها به دلیل هویت تاریخی و مفهوم اصالت‌گرایی‌ای که در خود دارند همواره پذیرای گردشگران داخلی و خارجی از شهرها و کشورهای دیگر هستند.

اصفهان به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی و گردشگری ایران حاوی فضاهای جمعی فراوانی است که اکثر قریب به اتفاق آنها مربوط به دوران حکومت صفوی است. توجه به این نکته و سعی در تحلیل ساختار این فضاها در بافت تاریخی اصفهان صفوی می‌تواند معماری و شهرسازی امروز را در بازتولید فضاهای جمعی بر اساس هویت و فرهنگ ایرانی-اسلامی یاری کند. در همین راستا این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان با ارزیابی مؤلفه‌های ساخت فضای جمعی بافت تاریخی به معیارهایی منطبق با ساختار شهرهای ایرانی برای سنجش کیفیت فضاهای جمعی ساخته‌شده در شهرهای معاصر دست یافت؟

پیشینه تحقیق

تحلیل، ارزیابی و بررسی فضاهای جمعی در شهرهای ایرانی مسئله‌ای است که عمدتاً در سال‌های اخیر و در پی توجه به ارتقای زیست شهری مورد توجه قرار گرفته است. عمده این پژوهش‌ها تنها بر یک بعد ارزیابی فضای جمعی، ظرفیت‌های توسعه بافت تاریخی یا ارزیابی فضای جمعی نمونه فضاهای شهری (بعضاً تاریخی) پرداخته‌اند.

از نمونه‌های این پژوهش‌ها می‌توان به کتاب «فضای شهری در بافت‌های تاریخی ایران» سلطان‌زاده (۱۳۷۲) اشاره کرد که به طبقه‌بندی این‌گونه فضاها در دسته‌های راه، بازار، میدان، دروازه‌ها،

اول (سکونت)، فضای دوم (کار) و فضای سوم (زندگی اجتماعی، تفریح و اوقات فراغت). تأکید او بر ضرورت تعادل زیست در این سه قلمرو به‌عنوان یک تجربه مطلوب زیستی است، هرچند مکان اول و دوم عامل هویت‌بخش محسوب می‌شوند، فضای سوم زمینه ایجاد قلمرو اجتماعی را فراهم می‌آورد» (Oldenburg, 2001).

• فضای جمعی

فضای سوم به‌عنوان جایگاه زندگی اجتماعی و فضای عمومی به شهروندان قدرت می‌دهد تا با بهره‌گیری از این نیازها و محرک‌ها، قلمروهای اجتماعی را در رابطه با افراد آشنا و غریبه فراهم آورند. فضای سوم شامل فضاهای عمومی گوناگونی است که پذیرای اجتماعاتی است که به‌شکل داوطلبانه دور از خانه و کار شادمانه دور هم جمع شده و اکثراً معمولی و غیررسمی هستند (Oldenburg, 1999, 16). فضاهای جمعی بخشی از فضاهای باز و عمومی هستند که به‌نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی هستند. بنابراین شرط اساسی برای این‌که یک فضای عمومی فضای جمعی تلقی شود این است که در آن تعامل و تقابل اجتماعی صورت بگیرد.

بنابراین در این پژوهش ما بر آن بخش از تعریف فضای عمومی و فضای شهری اتکا داریم که در مفهوم فضاهای مکان سوم بیان شده است و اشاره به فضای جمعی دارد. درنهایت می‌توان این‌گونه بیان کرد که فضای شهری دربرگیرنده فضای عمومی است و در فضای عمومی، فضاهایی چون فضاهای مناسب برای سکونت، کار و زندگی اجتماعی تعریف شده است که نشان می‌دهد فضای جمعی همان فضای زندگی اجتماعی (مکان سوم) است، «مکان‌هایی که بیشترین کنش‌ها و ارتباطات میان شهروندان در آن روی می‌دهد و بستر اصلی فعالیت‌های کارکردی و مراسمی شهروندان را ایجاد می‌نماید» (عندلیب، ۱۳۸۹، ۱۸).

• فضای جمعی و بافت تاریخی

بافت تاریخی هسته اولیه هر شهر است. قلعه، ارگ، کهن دژ و آنچه به‌عنوان هسته اولیه شهر در زمان‌های پیشین^۴ ساخته شده بافت تاریخی نامیده می‌شود. به‌عبارت دیگر بافتی «که یادگار قرن‌ها، یعنی از ابتدا تا حال شهرسازی، را در خود دارد» (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴، ۸۵).

بافت‌های تاریخی براساس این چهار پارامتر شناخته می‌شوند:

۱. ارزش‌های تاریخی؛ ۲. ارزش‌های اجتماعی؛ ۳. ارزش‌های علمی و ۴. ارزش‌های زیبایی‌شناختی (حبیبی، پوراحمد و مشکینی، ۱۳۸۶، ۶۸-۷۲).

گونه‌شناسی فضاهای جمعی در شهرهای ایران حاکی از توجه به تنوع این فضاها برحسب مقیاس اجتماعی آن و پیوند با عملکردهای رایج همان مقیاس است. جلوخان مدرسه، حیاط مسجد، محوطه کاروانسرا، میدان شهری و دروازه شهر، ضمن عملکردهای متنوع خود در رفع نیازهایی که بدان منظور بنا شده‌اند، از انواع فضاهای جمعی‌ای هستند که جامعه ایرانی در جست‌وجوی محل زیست اجتماعی خود

یا SI استفاده شده است که از روش‌های پرکاربرد در تحقیقات مشابه بوده است. این روش ابزار منحصربه‌فردی است که به کاربران و ساکنان این امکان را می‌دهد تا هر دو عامل رضایت و اهمیت را برای تصمیم‌گیری در مورد هر یک از کیفیت‌های محیطی بیان کنند.

تعاریف و مبانی نظری

به‌منظور ارائه تعریفی درست از فضای جمعی ابتدا باید به فضای شهری^۲ و تشریح فضای عمومی^۳ پرداخت.

• فضای شهری

فضای شهری درواقع چیزی نیست جز فضای زندگی روزمره شهروندان که هر روز به‌صورت آگاهانه و ناآگاهانه در طول راه از منزل تا محل کار ادراک می‌شود (پاکزاد، ۱۳۷۶، ۳۲). همچنین فضای شهری ساختاری سازمان‌یافته و واجد نظم است که به‌صورت بستری کالبدی برای فعالیت‌های انسانی درآمده و قابلیت حمل روابط اجتماعی و اهداف فرهنگی را داراست (شیخی، ۱۳۸۰).

فضای عمومی شهری شامل میدان‌های رسمی، جاده‌ها، خیابان‌ها و همچنین زمین‌های خالی و حاشیه‌ای می‌شود. این شامل همه فضاهایی است که دسترسی همگانی یا حق استفاده را می‌پذیرد، خواه در مالکیت عمومی باشد و خواه در مالکیت خصوصی، اشتراکی یا نامشخص. یک منبع دارایی همگانی است، اما مرزهای آن ممکن است در گذر زمان تغییر کند (Brown, 2006, 10).

• فضای عمومی

تیبالدز تمام بخش‌های بافت شهری را که عموم مردم به آن دسترسی فیزیکی و بصری دارند فضای عمومی می‌داند. بدین ترتیب، خیابان‌ها، پارک‌ها، میادین شهر، به ساختمان‌هایی که محصورشان می‌کنند و محدوده‌شان را مشخص می‌کنند گسترش می‌یابد. بنابراین این فضا مهم‌ترین بخش از شهرهای ماست. جایی است که بیشترین میزان تماس و تعامل انسان‌ها در آن روی می‌دهد (Tibbaldes, 1992, 1).

درواقع آنچه فضای عمومی را از فضاهای غیرعمومی متمایز می‌کند داشتن این سه ویژگی مهم است: ۱. رایگان بودن؛ ۲. نبود محدودیت زمانی در دسترسی به فضا و ۳. امکان استفاده تمام گروه‌های اجتماعی از فضا بدون در نظر گرفتن جنسیت، سن، نژاد و عوامل دیگر (Magalhaes & Trigo, 2017, 6).

فضای عمومی یعنی جایی که شهروندان در آن حضور دارند. «ما فضای عمومی را همچون زمین مشترک می‌بینیم که مردم فعالیت‌های آیینی و کارکردی‌ای را که یک اجتماع را به هم پیوند می‌دهد در آنجا انجام می‌دهند، خواه در روال عادی زندگی روزانه و خواه در فستیوال‌های دوره‌ای باشد» (Carr, Francis, Rivlin & Stone, 1992, xi).

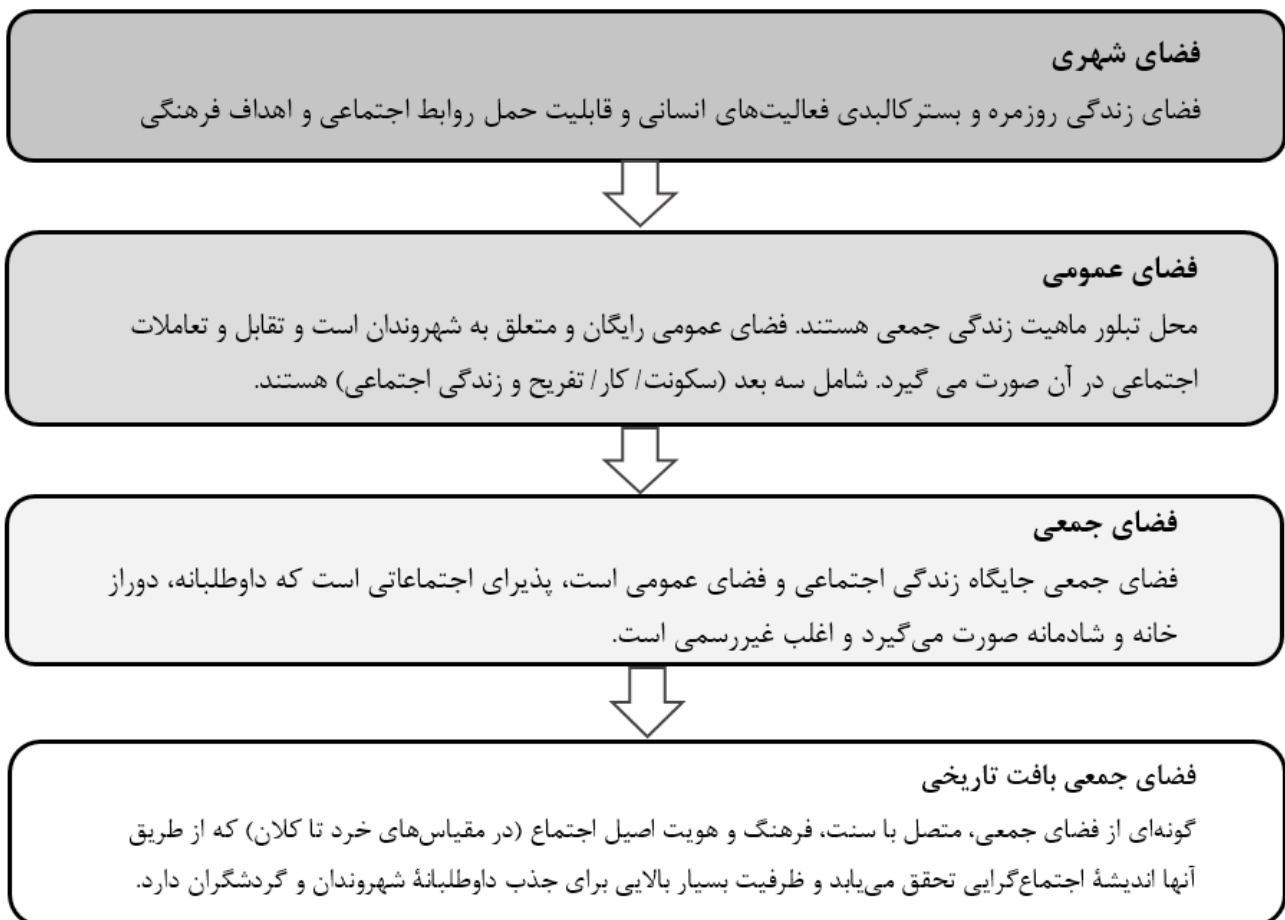
الدنبرگ تجربه زندگی روزانه را در سه حیطه مطرح می‌کند: «فضای

اجتماعی و نمادین فضا حاصل می‌شود (Mehta, 2014, 58). بنابراین می‌توان گفت هرچه میزان کیفیت یک فضای جمعی بالاتر باشد، به همان میزان موفق تر است. یان گل انواع فعالیت‌های انسان در فضاهای عمومی را به سه گروه عمده تقسیم کرده و معتقد است که با سنجش این فعالیت‌ها می‌توان موفقیت یک فضای عمومی را قضاوت کرد: ۱. فعالیت‌های ضروری که تحت هر شرایط و بدون توجه به کیفیت‌های محیط کالبدی رخ می‌دهد، زیرا مردم ناچار به انجام آنها هستند؛ ۲. فعالیت‌های اختیاری (فراغت شهری) که به‌هنگام وجود شرایط اقلیمی، جذابیت و دعوت‌کنندگی محیط پیرامون به‌وقوع می‌پیوندند؛ ۳. فعالیت‌های اجتماعی که زمانی اتفاق می‌افتد که مردم در فضاهای همسانی تردد کنند. مواردی همچون تماشاکردن، گفت‌ووشنود، تجربه مواجهه با دیگران و غیره. یک شهر خوب طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های اختیاری را عرضه می‌کند (Gehl, 2011, 11). از نظر کار و همکارانش (Carr et al., 1992) فضای عمومی موفق دارای این سه ویژگی اصلی است: ۱. پاسخگویی به نیازهای کاربران

به آنها دست یافته است. اصالت اجتماع موجب پیدایش فضاهای جمعی در سطوح مختلف می‌شود و این فضاها اندیشه اجتماع‌گرایی را محقق ساخته و تقویت می‌کند (منصوری، ۱۳۸۰). با توجه به قراردادن بخش قابل توجهی از فضاهای عمومی تاریخی شهرها در بافت تاریخی و با در نظر گرفتن ارزش‌های اجتماعی در معیارهای چهارگانه شکل‌دهنده بافت تاریخی و اهمیت مسئله فرهنگ و اقلیم و با نظر به قدرت بالای عنصر خاطره در میان شهروندان و برخورد متمایز آنها با محیط بافت‌های تاریخی، می‌توان گفت این محیط دارای ظرفیت بسیار بالایی برای جذب مردم شهر و گردشگران است (تصویر ۱).

• معیارهای سنجش فضای جمعی براساس تعاریف و نظرات متخصصان

زمانی می‌توان فضای جمعی را، به‌عنوان یک فضای عمومی شهری، باکیفیت ارزیابی کرد که کاربران آن ادراک خوب و رضایت‌بخشی از آن فضا داشته و آن را متعلق به خود بدانند. تا جایی که از بودن در آن فضا احساس لذت و سرزندگی، امنیت و خودشکوفایی کنند. این کیفیت از طریق شاخص‌های کالبدی-فضایی، فعالیتی-

تصویر ۱. معناشناسی فضای جمعی با ارائه تعریفی از فضای عمومی و فضای شهری. مأخذ: نگارندگان.

بدون فضای زندگی جمعی آنها تصور کرد. اجتماع مجموع آدم‌هایی نیست که در کنار هم ایستاده‌اند. بلکه گروهی از انسان‌هاست که در سیستم منظمی با یکدیگر مرتبط بوده و عملکردهایشان در فضایی به نام شهر رخ می‌دهد (منصوری، ۱۳۸۰).

تا پیش از عصر صفوی، ساختار اصلی شهر اصفهان بر محور بازار استوار بود و نقش تداوم‌بخشی به زندگی اقتصادی-فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و مذهبی را برعهده داشت. در عصر شاه عباس اول به علت موقعیت سوق‌الجیشی و ژئوپولیتیکی شهر اصفهان تصمیم بر آن شد که پایتخت از قزوین به اصفهان انتقال یابد. اصفهان آن عصر با این که شهری بزرگ و آبادان بود، شایسته مرکزیت امپراتوری بزرگ خاندان صفوی نبود. از این رو در آن دوره تصمیم گرفتند تا شهر آن عصر را به سمت جنوب توسعه دهند (شفقی، ۱۳۷۹، ۳۵). در این دوره، هم‌زمان با ایجاد چهارباغ، میدان جدیدی در مقابل میدان کهنه احداث شد که نقش اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی مهمی را بر عهده داشت و به نام میدان نقش جهان یا میدان نو مشهور شد. بدین ترتیب ارتباط محور توسعه چهارباغ به‌عنوان محور دوم شهری به بازار اصفهان برقرار شد که تا آن زمان محور اصلی شهر بود و تمامی مسیرها از دروازه‌های شهر به آن ختم می‌شد.

انتخاب عرصه‌های مورد مطالعه

کنکاش در بافت شهری اصفهان برای انتخاب فضاهای جمعی مورد مطالعه دوره صفوی نیاز به تعریف گونه‌های فضای معماری دارد. مسئله‌ای که فلامکی در کتاب «شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب» به آن پرداخته و نوشته است: «فضاهای مصنوع حاوی مفهوم معماری انسانی که بیانگر فرهنگ اوست به سه دسته فضا تقسیم می‌شود: نخست، خانه، به‌مثابه مکانی محدود از فضای زیستن انسانی؛ دوم، معبد و کلیسا و مسجد،

دموکراتیک بودن؛ ۳. مناسب بودن برای انجام فعالیت‌های اجتماعی. مهتا براساس مطالعات کار (ibid.) و یان گل (Gehl, 1987) مدلی با پنج مؤلفه اصلی پیشنهاد کرده که عبارت است از شمولیت، فعالیت‌ها، آسایش، امنیت، لذت‌بخش بودن (Mehta, 2014, 57).

نحوه فعالیت و بروز اجتماعی-کالبدی فضای جمعی صرفاً محصول اقدامات امروز متولیان شهر و استفاده‌کنندگان از فضا نیست، بلکه حاصل سنت‌هایی است که در طول زمان روی هم رسوب کرده‌اند و منجر به شرایط فعلی شده‌اند. فرایندهای حاکم در فضاهای جمعی از بستر تاریخ نشئت می‌گیرند و درواقع تحت تأثیر فعالیت‌های امروز مبتنی بر سیاست‌ها و سازوکارها دست‌خوش تحول می‌شوند (Proshansky, Fabian & Kaminoff, 1983, 59). فضای جمعی یک فضای عمومی باکیفیت است که واجد برخی خصوصیات و ویژگی‌های کالبدی، اجتماعی و معنایی باشد تا بتواند به‌مثابه یک برند تجاری برای بازدیدکنندگان مطرح شود. کیفیت یک فضا یا مکان شامل محیط اجتماعی آن، سنت‌های مدنی، امکانات فرهنگی و فرصت‌های تفریحی آن فضا است (Reilly & Renski, 2008, 13).

درواقع می‌توان شاخص‌های کیفی تأثیرگذار بر فضای جمعی را، به‌طور خلاصه و با تجمیع عوامل فعالیت‌مورد اشاره یان گل، شاخصه‌های موفقیت فضا در نظر کار، مدل مهتا و تأثیر سنت‌ها و بروز اجتماعی رفتارها در فضای جمعی، به سه دسته شاخص‌های کالبدی، کارکردی، فرهنگی تقسیم‌بندی کرد و زیرمعیارهای هر شاخصه را براساس نظرات و تعاریف متخصصان و اندیشمندان به شرح جدول ۱ تبیین کرد.

• شهر اصفهان در عصر صفوی: عرصه بروز فضای جمعی تاریخی

شهر محل وقوع اجتماع است. فضایی است که در آن مفهومی به نام اجتماع با همه ابعاد خود محقق می‌شود. نمی‌توان اجتماعی را

جدول ۱. جمع‌بندی معیارهای سنجش فضای جمعی بافت تاریخی براساس تعاریف و نظرات متخصصان و صاحب‌نظران. مأخذ: نگارندگان.

شاخص‌های سه‌گانه	معیارهای تعریف فضای جمعی
کالبدی	فضای با زو نیمه‌باز عمومی قابلیت دسترسی عمومی در همه زمان‌ها کالبد بارز و هویت‌مند معماری
کارکردی	فضای دموکراتیک اجتماع‌پذیری فضای تفریح و اوقات فراغت (فعالیت‌های ضروری، اختیاری و اجتماعی)
فرهنگی	قابلیت پذیرش فعالیت‌های داوطلبانه محل بروز سنت‌ها و فرهنگ شهری جذب گردشگر

نمایش اقتدار حکومتی و کنترل تجارت عمده پایتخت و حکومت منجر شد (تصویر ۳).

• خیابان

به نظر می‌رسد همبستگی واژه خیابان با ساختار باغ ایرانی و پیوند آن با عنصر آب از ریشه‌های اصلی شکل‌گیری این مفهوم در فرهنگ ایران است (منصوری، ۱۳۹۵). این مفهوم در نظر «ناظم الاطباء» عبارت است از هر کوی راست و فراخ و دراز که اطراف آن درخت و گل باشد و با کوی و شارع هم‌مقصد است (نفیسی، ۱۳۵۵). رویکرد خاص عهد صفوی به خیابان به‌عنوان فضای شهری باغ‌گونه

تصویر ۲. سردر بازار قیصریه در ضلع شمالی میدان نقش جهان. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳. موقعیت میدان اصلی در بافت شهری. مأخذ: www.isfahannama.ir

به‌مثابه مکانی معنوی-فردی و فردی-جمعی انسانی؛ سوم، میدان و بازار، به‌مثابه مکان زندگی روزمره جمعی انسان‌ها» (فلامکی، ۱۳۷۱، ۱۷).

براساس تقسیم‌بندی سلطان‌زاده (۱۳۷۲) از فضاهای شهری بافت تاریخی، تقسیم‌بندی فلامکی و درنظرگیری تنوع مقیاس و موضوعیت فضاهای جمعی بافت تاریخی شهر ایرانی، برای واکاوی بافت مذکور، فضاهایی چون بازار، میدان، خیابان، پل، محله و مراکز مذهبی مورد نظر این مبحث است.

• بازار

تا قبل از صفویان بازار شهر اصفهان به‌صورت خطی با جهتی شمالی-جنوبی بود و پس از تصمیمات شاه عباس صفوی در ایجاد اصلاحات شهری، شهرسازان عصر صفوی در برنامه‌ریزی شهری خود به توسعه بازار در سمت جنوب توجه شد و به این ترتیب، کاروانسراها، سراها، بازارها، و سایر عناصر اقتصادی در کنار یکدیگر پدید آمدند (شفقی، ۱۳۷۸، ۶۳).

بازار قیصریه (تصویر ۲) شامل شبکه‌ای از راسته بازارهایی نظیر زرگرها، مسگرها، تفنگ‌سازها، کفش‌دوزها، عربان، کلاه‌دوزها، قنادها، سماورسازها، شاهی و قیصریه همراه با چهارسوی‌هایی چون چهارسوی نقاشی، علیقلی‌آقا و شیرازی‌ها و آجری است. مهم‌ترین بازار اصفهان بازار قیصریه است و از زمان صفویه تا کنون رابطی میان میدان نقش جهان با میدان کهنه بوده است. این بازار علاوه بر راه ارتباطی، مکانی برای ارائه خدمات شهری و نیز برگزاری مراسم فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و ... بوده است (شفقی، ۱۳۸۵).

• میدان

معیارهای اولیه برای طراحی فضایی به‌منظور تسهیل تولید و مرادفات تجاری و ارائه خدمات عمومی پیش‌نیازهای مطرح از سوی عملگرهای مذهبی، اقتصادی، سیاسی و تفریحی بوده و چگونگی شکل‌گیری میدان-بازار سنتی را دیکته می‌کرده است (ابراهیمی، ۱۳۸۸). در این راستا فلامکی معتقد است مفهوم میدان در ایران متأثر از پیاتزا بوده و آن مکان کم یا بیش گسترده‌ای است که به صورت‌هایی متنوع و منظم هندسی و یا غیرمنظم و برآمده از گردهم ساخته‌شدن بناهایی که هر یک شاخص نمادی اجتماعی و فرهنگی و مذهبی و یا نقطه عطف منافع و نیازهای شهرند، تقریباً همیشه در نقاط مرکزی زیستگاه، شکل می‌گیرد (فلامکی، ۱۳۷۱، ۶۷).

با انتقال پایتخت به اصفهان در عصر صفوی در قرن یازدهم هجری، وجود میدانی که بتواند جایگاهی برجسته در شهر داشته باشد از ضروریات بود. ساختاری که بتواند، با توجه به سابقه میدان کهنه، به‌عنوان جایگاهی متمرکز و نمادین، عناصر اصلی قدرت آن زمان را در قالب یک کلیت خلاصه کند (شهبازی‌نژاد و امین‌زاده، ۱۳۹۱، ۲۸). شکل‌گیری ساختار میدان-بازار به‌نحوی به ساختار اداره و

همسایگی را در امتداد یک کوچه تمرکز می‌داد. مجموعه‌ای از آن کوچه‌ها به داخل یک میدان، چهارسوق و یا بازار به‌عنوان مرکز محله منتهی می‌شد (قاسمی به نقل از حسینی ابری، ۱۳۹۷، ۱۰۷). شکل‌گیری محلات براساس تفاوت‌های قومی، مذهبی، صنفی و فرقه‌ای و شکل‌گیری پیوندهای خویشاوندی از مهم‌ترین متغیرهای ساخت محلات قدیمی اصفهان بوده است. محله‌های جدیدی که در کنار محله‌های پیشتر ساخته شده شکل می‌گرفتند اکثراً گرایش‌های مذهبی را نمایندگی می‌کردند. نمونه شاخص این رویداد توسعه‌ای محله جلفای اصفهان در آن دوره است که با کوچانیدن اجباری ارامنه در عصر صفوی به آنجا و اسکان آنها در جنوب زاینده‌رود شکل‌گرفت و از الگوی توسعه شهر تبعیت کرده است. ساخت میدان جلفا براساس الگوی مرکز محلات، جلوخان کلیساها و ابنیه عمومی از مهم‌ترین وجوه بروز فضاهای جمعی این محله در مقیاس‌های مختلف بوده است.

• مراکز مذهبی

پس از ورود اسلام به ایران اعراب، که دستمایه اندکی برای نمادهای مذهبی خود داشتند، با ایجاد تغییر در معنا، از الگوهای مذهبی ساسانی بهره جستند و از آن در فضای مساجد جامع استفاده کردند. با توجه به این‌که دولت اسلامی در شهر تولد یافت و با توجه به این‌که تشکیل این دولت برای نخستین‌بار در مسجد صورت گرفت، مسجد جامع به یکی از ویژگی‌های اصلی شهر بدل شد (حیبی، ۱۳۸۷، ۴۲).

مسجد جامع محوری‌ترین مکان فعالیت‌های فردی و اجتماعی هر فرد مسلمان محسوب می‌شد و افزون بر آن سرای مسجد جامع به دلیل کمبود فضای عمومی در این دوره نقش فضایی عمومی را ایفا می‌کرد. نقش مسجد جامع در دوران اسلامی با روی کار آمدن حکومت‌های مختلف و بسته به قدرت آنها متفاوت بود (مشهدی‌زاده دهاقانی، ۱۳۹۰، ۲۷۹).

تصویر ۵. ساختار پل خواجو، مأخذ: www.isfahancity.com

خیابان چهارباغ را به فضایی شهری بدل کرد که نقش اصلی را در سازمان فضایی شهر بر عهده داشت (تصویر ۴)، زیرا خیابان‌های عصر صفوی علاوه بر داشتن کارکرد اصلی صوری به‌عنوان مسیرهای تفریحی، در دوره‌های بعد، زمینه‌ساز توسعه شهر، خارج از بافت قدیم شد. اگرچه ساخت خیابان در داخل شهر و به‌عنوان فضای شهری، نوآوری عصر صفوی محسوب نمی‌شود، اما بهره‌گیری از مفهوم ذهنی آن به‌مثابه فضایی معنوی و شورانگیز، به‌ویژه با صورت‌هایی که در باغ ایرانی رواج داشته، اختصاص به عصر صفوی دارد (آتشین‌بار و متدین، ۱۳۹۷، ۷۵).

• پل

انتقال از نقطه‌ای به نقطه دیگر، عموماً از آب یا دره، که عموماً با اختلاف ارتفاع یا خطر همراه است مهم‌ترین کارکرد پل در شهرها بوده است.

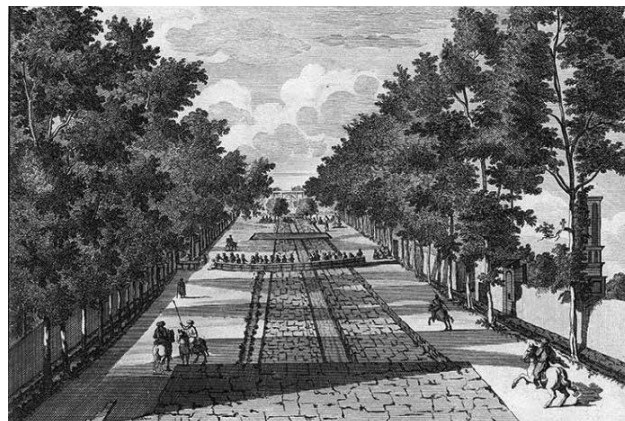
در پل‌های ایرانی ترکیب فوق‌الذکر با خدمات ویژه‌ای به‌چشم می‌خورد. یکی از آنها (با توجه به شرایط اقلیمی، کمبود آب، نیاز به کنترل و هدایت آب) ترکیب پل با آب‌بند یا سد است (حامی، ۱۳۷۲، ۱۹).

در دوره صفوی رودخانه زاینده‌رود در قسمت جنوبی بافت شهری اصفهان قرار داشت و علاوه بر تأمین آب مورد نیاز شهر، خود عامل مهمی در ساخت پل‌ها، تعیین مرغوبیت زمین‌ها و مسبب شکل‌گیری شهر و ساخت کاخ‌ها بود.

پل مورد بررسی در این تحقیق پل خواجوست که در زمان شاه عباس دوم در قسمت جنوبی چهارباغ کهنه اصفهان (امین‌آباد) ایجاد شده بود (الاصفهانی، ۱۳۶۷، ۴۴). تأمین عبور و مرور، بازار و دروازه ورودی شهر، بند و کوشک شاهی از مهم‌ترین کارکردهای این پل شاخص در اصفهان صفوی بوده است (تصویر ۵).

• محله

مجموعه‌ای از مسکن شهرنشینان اصفهان که عموماً به یکدیگر پیوسته و دارای دیوارهای بلند و مستقل بودند، واحدهای

تصویر ۴. خیابان چهارباغ اصفهان در اواخر عهد صفوی. مأخذ: Brun, 1817.

۳. مسجدشاه (امام) و پل خواجه (*۲۲)
 ۴. خیابان چهارباغ (*۲۰)
 ۵. بازار قیصریه (*۱۹)

ارزیابی فضاهای جمعی اصفهان: براساس معیارهای نخبگان و انجام آزمون پرسشنامه

به منظور مشخص سازی درصد تأثیرگذاری فضاهای جمعی فوق‌الذکر و نیز تعیین نقاط قوت و ضعف، از طراحی پرسشنامه و امتیازدهی به بناها و در نهایت ترکیب تحلیل نتایج حاصله از آنها استفاده شده است. با توجه به معیارهای سنجش فضای جمعی، ابتدا مصاحبه‌ای با جامعه نخبگان متشکل از ۴۴ نفر از متخصصان حوزه معماری (اساتید و دانش‌آموختگان مقاطع ارشد و دکتری معماری) در سنین ۲۵ تا ۴۸ سال، شامل ۳۵ زن و ۹ مرد، با تحصیلات ۲۳ نفر کارشناسی ارشد، ۱۹ نفر دکتری و ۲ نفر کارشناسی انجام پذیرفت و معیارهای اجتماع‌پذیری در ذیل معیارهای سه‌گانه سنجش فضای جمعی تعریف تدوین شد (جدول ۳).

پس از آن پرسشنامه‌ای شامل ۱۹ سؤال طراحی شد، که سؤال اول مربوط به کیفیت کلی بنا به‌عنوان فضای جمعی مورد استفاده، ۶ سؤال مربوط به مؤلفه‌های کالبدی، ۶ سؤال مربوط به مؤلفه‌های کارکردی و ۶ سؤال مربوط به مؤلفه‌های فرهنگی است. به‌منظور

مسجد شاه (مسجد جامع عباسی یا مسجد امام) اصفهان به دستور شاه عباس اول صفوی، در میانه ضلع جنوبی میدان تازه‌تأسیس نقش جهان، با معماری استاد علی‌اکبر اصفهانی به‌عنوان مسجد جامع جدید شهر اصفهان ساخته شد (هیلن براند، ۱۳۸۷، ۱۵۱). ساخت این مسجد با هدف بنای مسجد جامع جدید شهر بر مبنای الگوی چهارایوانی و بروز مظاهر شیعه در کنار ابراز قدرت پادشاهی شیعه صفوی در برابر امپراطوری عثمانی انجام پذیرفت. کارکرد این مسجد در شبستان، مدرسه‌ها، حیاط و جلوخان به‌عنوان فضای عمومی شهری در طول تاریخ قابل توجه بوده است.

ارزیابی فضاهای جمعی اصفهان: براساس معیارهای ارزیابی فضای جمعی بافت تاریخی

به‌منظور تعیین میزان موفقیت فضاهای شش‌گانه پیش‌گفته ابتدا براساس جدول معیارهای سنجش فضای جمعی بافت تاریخی (جدول ۲) هریک از فضاها ارزیابی و تأثیرگذاری شاخصه‌ها در واکوی بافت اصفهان دوره صفوی بررسی می‌شود.

براساس این معیارها می‌توان میزان تفوق فضاهای فوق را به شرح زیر مرتب کرد:

۱. میدان نقش جهان (*۲۵)
 ۲. محله جلفا (*۲۴)

جدول ۲. ارزیابی فضاهای جمعی منتخب اصفهان براساس معیارهای ارزیابی فضای جمعی بافت تاریخی از منظر تعاریف متخصصان، مأخذ: نگارندگان.

نام فضا	کالبدی								
	فضای باز و نیمه‌باز	دسترسی عمومی در همه زمان‌ها	ارزش معماری	فضای دموکراتیک	اجتماع‌پذیری	تفریح و اوقات فراغت	پذیرش فعالیت داوطلبانه	بروز سنت و فرهنگ شهری	جذب گردشگر
بازار قیصریه	**	*	***	**	**	**	*	***	***
میدان نقش جهان	***	***	***	**	***	***	**	***	***
خیابان چهارباغ	**	**	**	**	**	***	***	**	**
پل خواجه	***	***	***	**	**	**	**	**	***
محله جلفا	***	***	***	**	**	**	***	***	***
مسجد امام (شاه)	***	**	***	*	***	**	**	***	***

شناخت و اولویت‌بندی معیارهای تأثیرگذار در کیفیت فضاهای جمعی دوره صفوی اصفهان این پرسشنامه توسط جامعه نخبگان پیش‌گفته تکمیل شده است.

روش تجزیه و تحلیل پرسشنامه براساس روش IS

در این پژوهش برای تحلیل دیدگاه‌های افراد از روش تحلیل رضایت-اهمیت استفاده شده است. در این پرسشنامه پاسخ‌های آزمون‌شوندگان در مقیاس‌های خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم سنجیده شده است. از آزمون‌شوندگان خواسته شد میزان موافقت یا میزان مخالفت خود را با این عبارات مشخص کنند. پس از پایان مراحل فوق، پرسشنامه‌ها بررسی و اطلاعات آنان استخراج و به روش کمی مورد تحلیل قرار گرفتند. داده‌های گردآوری‌شده، پس از پایش اولیه و رفع نواقص و کدگذاری، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. شایان ذکر است در مرحله کدگذاری داده‌ها به منظور استنباط و تعیین سطح کیفی میزان رضایت از فضای جمعی، از مقایسه نمره آزمون ۱، ۲ و ۳ به عنوان نارضایتی و نمرات ۴ و ۵ به عنوان رضایتمندی استفاده شد (جدول ۴).

روش محاسبه میزان رضایت و اهمیت براساس پاسخ‌های آزمون‌شوندگان به صورت زیر است:

فرمول روش تحلیل آماری رضایت-اهمیت عبارت است از (ETC Institute, 2009):

$$IS = I(1-S) \quad \text{و} \quad 0 \leq IS \leq 1$$

در این فرمول، I درصد اهمیت و S درصد رضایت را نشان می‌دهد. محاسبه درصد اهمیت، از مجموع درصد پاسخ‌های خیلی زیاد و زیاد و درصد رضایت نیز از مجموع درصد پاسخ‌های رضایتمندی، رضایت زیاد و خیلی زیاد به دست می‌آید.

حالت مطلوب زمانی است که میزان رضایت-اهمیت برابر صفر باشد و این به معنای رضایت کامل است. زمانی که میزان رضایت-اهمیت برابر یک باشد، این نتیجه حاصل می‌شود که از دیدگاه تمامی آزمون‌شوندگان بایستی مسئله مورد نظر در اولویت قرار گیرد (ibid.).

تحلیل نتایج

تحلیل نتایج پرسشنامه نشان می‌دهد که در بناهای ارزیابی‌شده دوره صفوی، با توجه به رتبه بالاتر (مقدار کمتر IS)، مؤلفه‌های کالبدی تأثیرگذاری بیشتری بر روی مخاطبان داشته‌اند و بعد از آن به ترتیب مؤلفه‌های کارکردی و مؤلفه‌های فرهنگی تأثیر بیشتری داشته‌اند.

- در میان معیارهای مؤلفه‌های کالبدی، بیشترین تأثیرگذاری بر مخاطبان به ترتیب شامل موارد زیر بوده است:

۱. تباین فضایی و وجود سکناس‌های دید متنوع؛
۲. نظم مطلوب ارگانیک در فرم و ترکیب؛
۳. کیفیت و تنوع رنگ و مصالح؛

جدول ۳. شاخص‌های اجتماع‌پذیری فضاهای جمعی شهرها براساس مؤلفه‌های سه‌گانه سنجش. مأخذ: نگارندگان.

مؤلفه‌های اصلی	شاخص‌های اجتماع‌پذیری از دیدگاه نخبگان مورد مصاحبه
----------------	--

بهره‌مندی از تنوع و سازگاری اشکال مختلف فضایی و منطبق با نیازهای مختلف شهروندان.

بهره‌مندی از تنوع و سازگاری در استفاده شبانه روز و شرایط جوی مختلف.

وجود المان‌های جذاب معماری به منظور ایجاد سرزندگی و ایجاد جاذبه نسبی برای فضا.

چشم‌نوازی کالبد فضا از طریق کیفیت و رنگ مصالح و کثرت و تنوع.

بهره‌مندی فضای جمعی از مقیاس انسانی. بهره‌مندی از پوشش گیاهی و عناصر طبیعی در فضای جمعی. بهره‌مندی از مبلمان شهری منطبق با فضای جمعی (فرمی و شکلی).

بهره‌مندی از نظم ارگانیک در فرم و ترکیب تباین فضایی و ایجاد سکناس‌های دید متنوع در مسیر

میزان پویایی فضای جمعی با کاربری‌های متنوع.

میزان کافی خدمات با قابلیت جایگزینی خدمات.

میزان انعطاف‌پذیری و تنوع در فعالیت‌ها (در زمان و نوع عملکرد).

قابلیت نظارت بر فضا و کنترل عبور و مرور و پیشگیری از جرم و بزه.

میزان توجه به نیازهای عمومی شهروندان در فضا.

سراغه فضاهای طبیعی نظیر فضای سبز، آب و ...

وجود پارکینگ‌های عمومی مناسب با کارکرد فضای جمعی. میزان سطح دسترسی‌های پیاده و عدم تداخل با فضای سواره مناسب با عملکرد فضا.

بهره‌گیری از فضاهای بازی و تفریح برای گذران اوقات فراغت (برای گروه‌های سنی مختلف).

ایجاد فضای گفت‌و شنود، مراسم عمومی و بازی‌های جمعی.

ایجاد فضای دیدار بین افراد و تبادل افکار میان آنها.

برگزاری مراسم عمومی، آداب اجتماعی و مذهبی و ...

برگزاری عملکردهای فرهنگی و هنری در فضاهای جمعی.

قرارگیری فضای جمعی در بافت‌های دارای هویت (بازارها،

مرکز شهر و ...) و ایجاد حس تعلق.

بهره‌گیری از المان‌های فرهنگی و هنری.

مؤلفه‌های اصلی

مؤلفه‌های کالبدی

مؤلفه‌های عملکردی

مؤلفه‌های فرهنگی

جدول ۴. شاخص‌های ارزیابی رضایتمندی مؤلفه‌های پرسشنامه. مأخذ: نگارندگان.

مؤلفه پرسشنامه	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
شاخص رضایتمندی	۵	۴	۳	۲	۱

۴. المان‌های جذاب معماری؛
۵. توجه به مقیاس و تناسبات انسانی؛
۶. امکان استفاده شبانه روزی و در شرایط جوی مختلف.
- در میان معیارهای مؤلفه‌های کارکردی، بیشترین تأثیرگذاری بر مخاطبان به ترتیب شامل موارد زیر بوده است:
  ۱. جدایی و عدم تداخل محوطه با مسیر سواره؛
  ۲. پویایی فضاهای جمعی و کاربری‌های متنوع؛
  ۳. وجود فضاهای متنوع و انعطاف‌پذیر؛
  ۴. وجود امکانات گذران اوقات فراغت برای گروه‌های سنی مختلف؛
  ۵. وجود امنیت و پیشگیری از جرم و جنایت در فضا؛
  ۶. توجه به نیازهای عمومی شهروندان.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

با مقایسه نتایج فضاهای جمعی تأثیرگذار و ارزیابی فضاهای جمعی بافت تاریخی اصفهان صفوی بر مبنای مؤلفه‌های سنجش کیفیت فضای جمعی با استفاده از نظرات و تعاریف متخصصان و صاحب‌نظران (بنگرید به جدول ۲) و انجام آزمون پرسشنامه ارزیابی کیفیت فضاهای جمعی و تحلیل بر مبنای روش رضایت-اهمیت مشخص شد که بنا به تعریف و سلسله‌مراتب گذار فضای شهری به فضای عمومی و فضای جمعی، شرط اول تفوق فضای جمعی در کالبد بنا یعنی فراهم‌بودن فضای شهری مناسب تحقق می‌یابد، پس از آن کارکرد مناسب بنا در فضای شهری به معنای تحقق فضای عمومی مناسب در شهر و تأمین اجتماع، تعلق و فعالیت داوطلبانه در قالب مؤلفه‌های فرهنگی به معنای تحقق فضای جمعی خواهد بود.

بر این اساس و تطبیق این دو روش مقایسه می‌توان جدول مؤلفه‌های سنجش کیفیت فضای جمعی بافت تاریخی با توجه به سلسله‌مراتب تحقق فضای شهری، فضای عمومی و فضای جمعی را به‌منظور ارائه سنجه مناسب مطلوبیت فضای جمعی شهرهای معاصر به شرح جدول ۵ تبیین کرد.

- در میان معیارهای مؤلفه‌های فرهنگی، بیشترین تأثیرگذاری بر مخاطبان به ترتیب شامل موارد زیر بوده است:
  ۱. حس تعلق و تمایل به ماندن در مجموعه؛
  ۲. وجود المان‌های فرهنگی و هنری؛
  ۳. دیدار و تعامل اجتماعی با سایر افراد؛
  ۴. برگزاری مراسم عمومی و آداب اجتماعی و مذهبی؛
  ۵. برگزاری مراسم فرهنگی و هنری؛
  ۶. وجود فضای بازی و گفت و شنود در مجموعه.
- در نگاه کلی به معیارهای مورد بررسی، مورد توجه‌ترین معیارها (نقاط قوت) به ترتیب شامل موارد زیر بوده است:
  ۱. تباین فضایی و وجود سکانس‌های دید متنوع در مجموعه؛
  ۲. نظم مطلوب ارگانیک در فرم و ترکیب؛
  ۳. کیفیت و تنوع رنگ و مصالح.
- در نگاه کلی به معیارهای مورد بررسی، معیارهای زیر به ترتیب کمترین تأثیرگذاری (نقاط ضعف) را داشته‌اند:
  ۱. احساس امنیت، قابلیت نظارت بر فضا، کنترل عبور و مرور و پیشگیری از جرم و بزه؛

پی‌نوشت

۱. importance-satisfaction rating
۲. urban space
۳. public space
۴. در ایران منظور ایران قبل دوره قاجار است.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری بابک برخوردار با عنوان «بازآفرینی فضای جمعی معاصر از واکاوی هویت نهفته در بافت تاریخی اصفهان دوره صفوی» است که به راهنمایی دکتر لیلزارع و مشاوره دکتر سیدمصطفی مختابادامری در تاریخ ۹۸/۱۱/۲۱ در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد واحد تهران غرب انجام پذیرفته است.

جدول ۵. مؤلفه‌های سنجش مطلوبیت فضای جمعی بافت تاریخی به‌منظور فراهم‌آوری سنجۀ مناسب ارزیابی فضای جمعی معاصر، تجمیع تعاریف متخصصان از فضای جمعی و معیارهای مستخرج از آزمون پرسشنامه. مأخذ: نگارندگان.

معیارهای ارزیابی فضای جمعی بافت تاریخی			شاخص‌های سه‌گانه
المان‌های جذاب معماری، کالبد باارزش و هویت‌مند معماری	قابلیت دسترسی عمومی در همهٔ زمان‌ها	فضای باز و نیمه باز عمومی در نظم مطلوب و ارگانیک بافت	کالبدی (تحقق فضای شهری)
مقیاس انسانی	کیفیت تنوع مصالح و رنگ	تأمین سکانس‌های متنوع دید	
فضای تفریح و اوقات فراغت برای همهٔ گروه‌های سنی	اجتماع‌پذیری	فضای دموکراتیک برای همه گروه‌های جنسیتی، سنی و مذهبی	کارکردی (تحقق فضای عمومی)
امنیت فضایی	انعطاف و تنوع کارکردی در فضا	جدایی و عدم تداخل با مسیر سواره	
جذب گردشگر (شهروند، داخلی، بین‌المللی)	محل بروز سنت‌ها و فرهنگ شهری	قابلیت پذیرش فعالیت‌های داوطلبانه (بازی، مراسم، گفت‌و شنود)	فرهنگی (تحقق فضای جمعی)
	پذیرش عناصر و المان‌های فرهنگی، هنری	قرارگاه اجتماعی گروه‌های مختلف	

فهرست منابع

- آتشین‌بار، محمد و متدین، حشمت‌اله. (۱۳۹۷). زوال بعد معنایی خیابان در ایران از دوران باستان تا امروز. *باغ نظر*، ۱۵ (۶۷)، ۷۱-۸۰.
- ابراهیمی، محمدحسن. (۱۳۸۸). میدان: فضاهای تعریف‌نشدهٔ شهرهای ایرانی. *هویت شهر*، ۳ (۴)، ۱۰۷-۱۲۰.
- الاصفهانی، حمزه بن حسن. (۱۳۶۷). *تاریخ پیامبران و شاهان* (ترجمهٔ حسن انوشه). تهران: امیرکبیر.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۷۶). طراحی شهری چیست؟، *آبادی*، (۲۵)، ۳۰-۳۶.
- حامی، احمد. (۱۳۷۲). *آبیایی و آبرسانی*. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- حبیبی، کیومرث؛ پوراحمد، احمد؛ مشکینی، ابوالفضل. (۱۳۸۶). *بهسازی و نوسازی بافت‌های کهن شهری*. تهران: انتخاب.
- حبیبی، محسن. (۱۳۸۷). *مکتب شهرسازی اصفهان*. هنرهای زیبا، (۳۱)، ۲۳-۳۳.
- رنجبر، احسان؛ آرم، زهرا؛ کازنواس، میکلا مارتی. (۱۳۹۸). *کندوکاوی در ماهیت دگرگونی فضاهای شهری در شهرهای تاریخی ایران*. مورد مطالعه: شهر اصفهان. *باغ نظر*، ۱۶ (۷۳)، ۲۹-۴۰.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۲). *فضاهای شهری در بافت تاریخی ایران*. تهران: نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شجاعی، دلازم و پرتویی، پروین. (۱۳۹۴). عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقای اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس‌های مختلف شهر تهران، نمونهٔ موردی: فضاهای عمومی دو محله و یک ناحیه در منطقهٔ ۷ تهران. *باغ نظر*، ۱۲ (۳۴)، ۹۳-۱۰۸.
- شفقی، سیروس. (۱۳۸۵). *بازار بزرگ اصفهان*. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- شفقی، سیروس. (۱۳۷۸). نقش بازار در ساختار فضایی شهرهای اسلامی. *تحقیقات جغرافیایی*، (۵۲-۵۳)، ۶۳-۷۸.
- شفقی، سیروس. (۱۳۷۹). اصول شهرسازی اصفهان عصر صفوی. *فرهنگ اصفهان*، (۱۵)، ۳۵-۵۱.
- شمعی، علی و پوراحمد، احمد. (۱۳۸۴). *بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا*. تهران: دانشگاه تهران.
- شهبازی‌نژاد، علی و امین‌زاده، بهناز. (۱۳۹۱). *منظر ورودی میدان نقش جهان اصفهان: ارزش‌ها و مسئله‌ها*. *هنرهای زیبا*، (۱۷)، ۲۷-۳۸.
- شیخی، محمد. (۱۳۸۰). برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران (۱۳۶۸-۱۳۸۰) ضرورت‌ها، گرایش‌ها و چالش‌ها. *مدیریت شهری*، (۶)، ۱۸-۲۵.
- صارمی، حمیدرضا و علی اصل، شفیقه. (۱۳۹۵). *زندگی انسانی ایرانی در فضای معماری معاصر*. تهران: اندیشهٔ طلایی.
- عندلیب، علیرضا. (۱۳۸۹). *فضاهای عمومی شهر*. محیط، منظر، شهر، معماری، (۷)، ۱۸-۱۹.
- فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۷۱). *شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب*. تهران: فضا.
- قاسمی، علی. (۱۳۹۷). *نظام محله در اصفهان عصر صفوی*. *مطالعات عمران شهری*، (۵)، ۱۰۵-۱۱۹.
- محمودی، محمود و چلگوانی، یونس. (۱۳۹۲). ارزیابی مؤلفه‌های کیفیت فضای شهری بر میزان مطلوبیت مسیرهای پیاده گردشگری، مورد پژوهی: اولویت‌بندی مسیرهای گردشگری پیاده در شهر اصفهان. *نشریهٔ معماری و شهرسازی ایران*، (۵)، ۱۵-۳۲.
- مشهدی‌زاده دهقانی، ناصر. (۱۳۹۰). *تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.

Danish Architectural.

- Magalhaes, C. & Trigo, S. (2017). Contracting out publicness: The private management of the urban public realm and its implications, *Progress in Planning*, (115), 1-28.
- Mehta, V. (2014). Evaluating Public Space. *Urban Design*, 1(19), 5-23.
- Morris, K. J. (2008). *Sartre*. Oxford: Blackwell.
- Oldenburg, R. (1999). *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons and Other Hangouts at the Heart of a Community*. New York: Taylor and Francis.
- Oldenburg, R. (2001). *Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the "Great Good Places" at the Heart Of Our Communities*. Boston: Da Capo Press.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical world socialization of the self. *Environmental Psychology*, 3(1), 57-83.
- Reilly, C. J. & Renski, H. (2008). Place and prosperity: quality of place as an economic driver. *Main Policy Review*, 1(17), 11-25.
- Tibbaldes, F. (1992). *Making People-Friendly Towns: Improving the Public Environment in Towns and Cities*. Harlow: Longman Group.

- منصوری، سیدامیر. (۹ خرداد ۱۳۸۰). فضای جمعی و حیات مدنی. حیات نو.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۹۵). مبانی نظری و حکمت در منظر، جزوه درسی منتشرنشده، گروه معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۵). فرهنگ ناظم الاطباء (ج. ۱). تهران: خیام
- هیلن براند، روبرت. (۱۳۸۷). معماری اسلامی (ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی). تهران: روزنه.

- Brown, A. (2006). *Contested Space: Street Trading, Public Space, and Livelihoods in Developing Cities*. Rugby: ITDG Publishing.
- Brun, C. (1817). *Voyages de Corneille Le Brun Par la Moscovie en Perse*. Amsterdam: Freres Wetstein.
- Carr, S., Francis, M., Rivlin, L. G & Stone, A. M. (1992). *Public Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ETC Institute (2009). Importance-satisfaction analysis. In *Importance-Satisfaction Analysis Blue Springs, MO, Blue Springs Direction Finder Survey; Final Report* (35-50).
- Gehl, J. (1987). *Life between Buildings: Using Public Space*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Gehl, J. (2011). *Public Spaces, Public Life*. Copenhagen:

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

زارع، لیلا، برخوردار، بابک، و مختاباد امرئی، سیدمصطفی. (۱۳۹۹). واکاوای معیارهای مطلوبیت در فضاهای جمعی اصفهان عصر صفوی، نمونه موردی پژوهش: فضاهای جمعی بافت تاریخی اصفهان، منظر، ۱۲(۵۰)، ۱۶-۲۷.

DOI: 10.22034/manzar.2020.212228.2018

URL: http://www.manzar-sj.com/article_105041.html

